

Микола ВЕРБОВИЙ

СПРОБА ІСТОРИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ГОВІРКАХ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Синхронічне дослідження однієї говірки та прагнення зрозуміти і схарактеризувати дію фонетичних процесів, що відбуваються нині у досліджуваній говірці¹, здається, настійно вимагає залучати до розгляду історичний матеріал, тому що дуже важко — частіше просто й не можна — зрозуміти й пояснити певне фонетичне явище атомарно, не кажучи вже про динаміку відповідних процесів.

Оскільки записи говіркового мовлення мешканців села Лозоватки² із XVIII та XIX ст. нам не відомі, то пробуємо використати зафіксований фактичний матеріал із сусідніх територій. Ця стаття — спроба схарактеризувати та взагалити історичний перебіг найосновніших (ясна річ, на наш погляд³) фонетичних процесів, характерних для говірок Нижньої Наддніпрянщини та цілої Наддніпрянщини, а також намагання роздивитися діалектний матеріал із села Лозоватки шляхом зіставлення зі здобутими фактичними даними з текстів XVIII — XIX ст., зрозуміло, де випадає така можливість.

Для зручності викладу аналізований матеріал групуємо відповідно до фонетичної позиції, в якій відбувається чи відбувалася фонетична зміна (початок, середина та кінець слова).

¹ Див. Вербовий М. Спроба характеристики говірки села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області // *Ucrainistica*. 2011. Збірник наукових праць. — Кривий Ріг, 2011. — С. 99—124.

² Лозоватку засновано 1765 р. переселенцями з Чернігівщини (з-під Глухова).

³ Реєстр аналізованих явищ „підказав” фактичний матеріал. Ще кілька важливих явищ, наприклад, зміни сполук сонорних, зміни голосних тощо тут, як правило, поки що залишаємо поза увагою.

I. ПОЧАТОК СЛОВА

I.1. Втрата початкових приголосних

Перед наголошеним голосним спостерігаємо втрату одного з двох початкових приголосних *врѣмя* > *врѣмня* > *рѣмня*, напр.: **В те время** як раз обідали [Драгоманов 1876: 355, с. Ольгинское Маріуп. у.⁴], *А як прийшло їм* [Гадюкам. — М. В.] **ремня** вилазить, всі порозлізались, а старша стала дугою, а дівчина на неї та і собі вилізла [Драгоманов 1876: 11, Алекс. у.], *Взяв Господь заперся з св. Петром у кузні і через стільки* **ремня** виводить відтіля таку молоду та гарну; *оддали цигану і пішли собі* [Драгоманов 1876: 126, х. Алексѣвка Алекс. у.]. Зібраний діалектний матеріал дозволяє твердити, що цей процес і нині живомовний, напр.: *йак ни* |дар'у| молот|ком так по |пал'ц'у| **в'дар'у**; *ну то* |д'ї| с'талги кол|госпи / с'талги |род'ї| ро|бит' с'талго |род'ї| добре [Лозоватка (С)], пор. **вроді** [СГНН 1 205] / **уроді** 'наче, неначе, ніби, мов, мовби' [СГНН 4 172].

Ще пор. інші форми: *а далі і каже: здоров, свату!* [Драгоманов 1876: 332, с. Михайловка Маріуп. у.] та *От на свят-вечір і несе убогий до багатого вечерю. Приносе. — «Доров!» — «Доров!» — Шо? «Та ось, брате, приніс тобі вечерю»* [Драгоманов 1876: 49, Алекс. у.], **дорóвкаться** 'вітатися' [СГНН 1 289].

А віддієслівний іменник *добич* '1) добыча' [Гр. 1 396], гадаємо, не може бути ілюстрацією до явища втрати першого приголосного [з]: *козаки царича(н)ские в(ь) поле на добичь* *повиходили* [ДНРМ 207 1728, Полтав.]⁵, *ІІ с(ь)та(л) мене по(д)говорювать з(ь) собою на доби(ч) з(ь)вѣри(н)ную* [ДНРМ 208 1728, Полтав.], *як на якій могилі єсть багата добіч, то ватаг тій могилі і виставля у ночі високе ратище* [Драгоманов 1876: 240, Маріуп. у.]. Пор.: *ІІ пита(л)ся мене Медь: «Г(ь)де ти, Федоре сее(и) осени добува(л)ся?» ІІ (с)каза(л) я ему что «добувалися ми на лисцияхъ в(ь) добро(в)ка(х)»* [ДНРМ 207 1728, Полтав.] та **добіти**, см. **добивати, ся** [Гр. 1 396], **добіток** 'грабеж, добывание' [Гр. 1 396], **добічник** 'разбойникъ' [Гр. 1 396]. Проте для іменника *добич* можемо, ймовірно, відзначити зміну кінцевого приголосного *дбих* 'встрѣчается въ слѣдующемъ выражении: **Він вернувся не з добихом** Онъ возвратился не добившись своего, безъ добычи'. Змієв. у. [Гр. 1 396].

⁴ Список скорочень подано в кінці статті.

⁵ З технічних причин у прикладах із цього джерела стару букву, що позначає сполуку [ji], передаємо сучасною літерою **ї**.

Спорадично втрату одного початкового приголосного відзначаємо й для дієслівних форм, пор.: *Він прибіг, та під вікно й кричить: «ну, щастя-ж твоє що втекла: **нала б** ти як по мертвому плакати»* [Драгоманов 1876: 93, с. Ольгинское Маріуп. у.] та **не знала** мене ні мужа-горюха, ні зайчик степанчик [Драгоманов 1876: 390, Алекс. у.]. Можливо, сюди ж треба долучити й форму *нуздаати*: *Як стали вже в свою віру обвиртати, то, звісно, свій за свого стоїть і ідуть казаки виручать своїх братів з неволі, та й **нуздають** їх в Запоріжжя* [Драгоманов 1876: 415, с. Ольгинское Маріуп. у.] та **зану́здують** ‘загнуздувати’ [СГНН 2 57].

Як свідчить мовний матеріал, втрата початкового приголосного [д] перед дальшим сонорним приголосним [м] або [н] — явище відоме не лише говіркам Нижньої Наддніпрянщини, пор.: *Та коли хочете, то я дня три тому назадь переправляв каюкомь на Хортицю якогось янорала. ... потимь давь мени ажь цилиценького дугеривенного та й подавсь на остривь, а я соби подавсь на свий бикь **Нипра*** [Эварницкий 1888: I 147] та **Буйнестерь** (Гуц.), *острый съверный вѣтръ (вѣющій съ **Нѣстра**, Днѣстра?)* [Гол. 375 1857—1859]. У говірці Лозоватки цю зміну досі зафіксували для власного імені *Дмитро* > *Митро*: *о|це_ж / **Митро** д’ід вир’а|жау* [Лозоватка (С)], *ос|талос’ |т’іки |ч’етверо // о|це // Гриц’|ко ос|тау’са / і м’ій ч’оло|вік **Митро** / і Паў|ло / і |В’ірка / сест|ра / о|це |ч’етверо ос|талос’а з о|динадц’ати* [Лозоватка (Ф)], пор. [Гриценко 1990: 63].

Здається, можна говорити про втрату початкового голосного й для прийменника *кріз*, напр.: *велѣль злодюжь Ко(р)нѣю томи дубцами, положи(вши, **скро(з)** рубашку бити* [ДНРМ 175 1725, Полтав.], *а самь **кру(з)** ворота доставаль его коло(т) ко(р)дикомь* [ДНРМ 245 1732, Лубен.]. Проте форма, що постала шляхом лексикалізації сполуки з прийменником *на*, зберігає початковий приголосний [с], очевидно, для гармонії сполуки голосних із приголосними, пор.: *сталею юй чепелем горло пороти, й перерѣзавши юй горло **мало не на скрозь**, а взявши уволок еи у ров* [Пирят. 214 1703], ще **крізь** [СУМ IV 356], **наскрізь** [СУМ V 191].

Записи живого мовлення XIX ст. з Катеринославської губернії вже дозволяють говорити переважно про чітку семантичну диференціацію тут форм **крізь** ‘крізь’ і **скрізь** ‘всюди’, пор.: *Разь, розказують, заклавсь одынь такыи — шо **крізь** колоду пролизе. Люди оступьльы его, дывуются — якь винь **крізь** колоду лизе, ажь ось пидьйиздыть свижьый чоловікь зь синолмь. — Та чога вы, кажсе, на его дывьытесь, винь по узь колоду лизе* [Манжура 1894: 185, Новомоск. у.],

а скриня її зачепила та так **крі́з** землю і загула [Драгоманов 1876: 79, Синегубовка Алекс. у.] та *Пипь баче шо воно у двори робытся, **скризь** свичкы горять, швиденько убравсь тай выйшовь* [Манжура 1894: 170, Каменка Новомоск. у.], *Отто винь уставь уранци, махнувь тымь бочоночкомь — уразь ему **скризь** по талоци и дома и лавкы строноться, за ранокь цильгый городь выстроивсь* [Манжура 1894: 163, Минуйловка Новомоск. у.]. Хоча цікаво вказати, що О. Павловський у своїй граматиці подає ще обидві форми як паралельні **крізь**, **скризь** ‘сквозь’ [Павловський 1818: 41]. Здається, слабше такий паралелізм відзначає й П. Білецький-Носенко, хоча поданий до цього гасла приклад, як думаємо, не має значення, що нас тут цікавить, пор.: **кризь** (нар. и пред.) ‘сквозь. Насквозь’ [Б.-Н. 197 1843], **скризь** (нар.) ‘весь; совѣмь. Сплошь. Насквозь. На все продолженіе времени. Во всю длину дороги’ «Скризь золотый». Весь изь чистаго золота [Б.-Н. 331 1843]. Спорадично в записках живого мовлення XIX ст. зустрічаємо приклади функціонування старої форми прийменника *Тай очи плохи стали, у вечери бачу, такь якь **скризь** сито* [Эварницкий 1888: II 4], пор. „архаїчна форма прийменника *скрѣзъ/крѣзъ* властива тепер тільки говіркам. Її найдовше фіксують пам’ятки з Закарпаття” [Німчук 1978б: 432].

Ціаком закономірно, що сполука трьох приголосних на початку слова теж утрачає перший звук **кшталт** ~ **шталт**. Доступний нам фактичний матеріал дозволяє датувати цю зміну кінцем XVII — початком XVIII ст., напр.: *яковымь **кшталтомь** из проступьными а явньными злочинцами, о нимь за ихъ расколь вчинити кару* [Борисп. 97 1686], *побрали у одного чоловѣка ... сувецу полотна, **шталт** мухояровий* [Пирят. 129 1698], *жельзную фор(р)му, що копѣйки робя(т) ... на то(и) **кшта(л)ть** з(ь) глины себѣ нарядиле(м)* [ДНРМ 67 1714, Полтав.], *обявилися нѣкакі(с) мѣдніе денги, на **шталть** срѣбной копѣичаной монети* [ДНРМ 212 1729, Переясл.]. Цю варіантність іменник зберігає ще й у XIX ст. **шталт** = **кшталт** [Гр. 4 512] ‘образь, видь, форма’ [Гр. 2 336].

Постання в народно-розмовній мові форми іменника *янорал* ‘генерал’ слід, очевидно, пояснити найперше через утрату початкового приголосного. Важливу роль у редукції початкового звука, дуже ймовірно, могло відіграти зближення пізнішої позикки з ранішою, пор.: *енераль, енераль, енераль, енораль* (< стп. *jeneral*) ‘1. головний судовий слідчий окремої судово-адміністративної одиниці. 2. титул деяких старост і воевод’ [СУМ XVI — п. п. XVII 9 93—94] та *и пристали к ш[в]е(д)ско(му) войску, в тотъ ча(с)*

в(ь) Пол(ь)щи будущаю ... а онъ, Алезаньдеръ, до **енерала** Лева(н)това приста(л) былъ за хлопча [ДНРМ 92 1716, Ніжин.]. Автори Етимологічного словника української мови стверджують, що іменник **генерал** потрапив до нас у XVIII ст., на жаль, не вказано текст, в якому зафіксовано слово [ЕСУМ 1 494]. Ярослав Рудницький подає приклад у *генерала* від 1727 р. [Рудницький I 598—599], отже, можемо, здається, ствердити, що форми *генерал* та *енерал* на початку XVIII ст. функціонували паралельно. Зміну початкового **е** на **я**, швидше за все, треба розуміти як аналогію до характерної для української мови заміни голосного [e] на [a] після [й] в християнських іменах [Шевельов 2002: 198] (пор.: *Явдѡха, Явдѡня, Явдѡся і Євдѡха, Їтовдѡха* [Гр. 4 552—553]), напр.: *я дня три тому назадъ переправлявъ каюкомъ на Хортицю якогось янорала. Оттаке-лезни на нему опалеты!* [Эварницкий 1888: I 147]. Словник Бориса Грінченка подає новішу позику з російської **генерал** [Гр. 1 279], давнішу форму **енерал** [Гр. 1 468] та витлумачену як похідний від *єдиний(?)* іменник **єднорал** [Гр. 1 467], пор. **одноралъ** ‘генерал’, **одноралъша**, **одноралъство** [Б.-Н. 258 1843]. Характер зміни другого голосного [e] на [o] у формах **єднорал** / **янорал** розуміємо як вияв явища гармонії голосного переднього ряду [e] перед голосним заднього ряду [a], пор. *Оттаке-лезни на нему опалеты!* [Эварницкий 1888: I 147] (< російське **эполёт** [Ф. IV 520]), **ясаулъ**. См. **есаулъ** [Б.-Н. 414 1843].

I.2. Втрата початкового голосного

I.2.1. Обстежені тексти XIX ст. з Катеринославської губернії широко фіксують втрату ненаголошеного початкового голосного [і] *иконостаѣ > канистаѣ, імущество > мущество, ісполня > спѡлня* тощо.

*У церкви були у ихъ дороги евангеліи, — такъ добре обробляни у золото, шо ажъ горять було, **иконы**, корогви, хрести, **канистаѣ**, увесь мидный, а зверху вызолоченный, а царьски врата изъ чистого серебра* [Эварницкий 1888 II: 16], *Прыихавъ якось у Къивъ, пишовъ по церквахъ, зайшовъ и въ главну, печерську церкву. Дивытця, ажъ тамъ **канистаѣ** такій бидный-бидный та обидранный* [Эварницкий 1888: II 30] та пор. у тексті для церкви *сей партретъ снято с ктитора Якова Шыяна и поставлень здѣсь при то(м) мѣстѣ гдѣ трудъ его всему обществу на **иконостаѣ** видни. 1784 года генваря 9 дня* [Эварницкий 1888: II 53, Никополь]. Обидві форми вживані були паралельно в українській мові початку XX ст.: **иконостаѣ** ‘1) иконостасъ. 2) родъ писанки’ [Гр. 2 197], **канастаѣ** ‘иконостасъ’ [Гр. 2 214].

Утрата початкового ненаголошеного [і] відбувається і в дієслівних формах, напр.: *Шо ти пішла за такого, шо хто ёго зна і відкі він, а ми ж все ж царі, ти взнай, чим він орудує, то ми ёго **стрєбим**, а тебе заберем* [Драгоманов 1876: 297, сл. Олексієвка Алекс. у.], *Дивиться піп, не **сполня** ёго работник свого діла, так як слід* [Драгоманов 1876: 349, с. Вознесенка Алекс. у.].

У досліджених записах живого мовлення ХІХ ст. давніші позики, як правило, послідовно відображають розглядане явище, напр.: *історія* (1653) [ЕСУМ 2 320] > *сторія*. Вони відповідають: «а шо ж ми бачили? ми бачили хлопця, так як розказать вам, то **ціла сторія**» [Драгоманов 1876: 106, Маріуп. у.], *Давай тоді дід розказувать всю **сторію**, бо він був сами той, котрого запорозьці били* [Драгоманов 1876: 230, с. Волохское Алекс. у.], *Пообвідали кругом ёго жінка, батько й мати, і давай він їм всі свої походження та **сторії** розказують* [Драгоманов 1876: 274, с. Ольгинское Маріуп. у.]. Ще пор.: *Что же убитой жени Евдокіи Таратутовни первого её мужа осталось **имущества** и дѣтей двое* [ДНРМ 290—291 1740, Миргород.] та *Одобрали тоді в нас землю, і все яке було **мущество*** [Драгоманов 1876: 416, с. Вознесенка Алекс. у.]. Новіші позики можуть ще й не зазнати відповідної зміни, напр.: *коли не вірите міні, то повірьте оцім сухарям, цѣму святому хлібові, шо я не **ізмінник**...* [Драгоманов 1876: 418, с. Вознесенка, Алекс. у.]. Тут іменники *мущество* та *ізмінник* записані від того самого оповідача. Ще пор. *Винь же того, Семена Палія, // Тай **изминныкомъ** назвав* [Новицкий 1894: 65, д. Краснокутовка, Алекс. у., 1888], *За **измину** жь и путали: одрубаютъ праву руку та ливу ногу, а потимъ ливу руку та праву ногу* [Эварницкий 1888: II 29]. Проте пізніше розглядане фонетичне явище охопить і ці форми, пор. *зміна* і *ізмїна* ‘зрада’, *змїнцик* і *ізмїнцик* ‘зрадник’ [СГНН 2 108], *скуѣство* ‘искуство(!)’ [Б.-Н. 331 1843], *минїни* ‘іменини’ [СГНН 2 283]. Окрім того, іменник *вентарь* ‘інвентарь’ [СГНН 1 133] засвідчує втрату голосного з сонорним перед іншим сонорним. А форма іменника російського походження [Ф. II 486] *ішпумовка* ‘дуршлаг’ [СГНН 2 132], найпевніше, містить приставну сполуку голосний+приголосний.

Найвірогідніше, постання форми *во мя* ‘во імя’ у покрайньому записі на київському друці 1733 року треба пояснити редукцією початкового голосного [і]: ***Во мя** (имя) отца и сына і святого Духа амин (.) я рабъ Бжи (божій) леско плаксѣи и женою своего агрипиною отмѣнили Сие Евангелие за отпушение грѣховъ swoichъ, До церкви Божией преображения Господня на каменку до медведовки ... року 1744 мѣсяца*

февраля 9 [Эварницкий 1888: I 9, с. Каменно-Потоцкое]. Наші тексти дозволяють ствердити, що втрата початкового [i] відома говіркам Наддніпрянщини принаймні від кінця XVII ст.: *Року 1687 юля дня первого* [Пирятин. 36 1687], *Року 1696 юля 13* [Пирятин. 112 1696]. У межах одного тексту записано *1756 году, июля 20 д. та 1756 году, юля 20 (д)* [ДНРМ 343 Полтав.]. Ця форма й досі побутує в говірках Нижньої Наддніпрянщини, напр.: *юль* те саме, що *іюль* [СГНН 4 254]. Здається, це ж явище передають і такі хронологічно близькі записи: *когда онъ, те(с)ко, жи(л) в то(и) же насъѣѣ, в(ъ) мшенику* [ДНРМ 139 1723, Стародуб.], *У имшанику у(л)левъ з пчолами 17* [ДНРМ 306 1744, Лубен.].

У живому мовленні ця втрата закономірно поширювалася й на географічні назви, пор.: *Турокъ воюе зъ москалемъ; москаль стоить у Змайлови (въ Измаиловѣ)... У насъ буде сорокъ две лодки; мы сядемо на ти лодки та въ море, а зъ моря въ Килійске гирло, а изъ Килійського гирла въ Дунай, а за Дунаемъ городъ Змайловъ, а тамъ мы уже и у москаля въ гостяхъ* [Эварницкий 1888: I 143] та *Готуйте вы, славни запорожци, // Гарматы на могыли, // Та чы не убьемъ въ Измаилови // А людскои дытныи* [Новицкий 1894: 74, с. Языкова-Федоровка Екатеринос. у., 1888]. А також власні імена, напр.: *Господы Сусе и вси святіи поможитъ и благословитъ мени отъ прыстриту робытъ!* [Новицкий 1913: 12, Александровскъ, 1913], *Господы Сусе Хрысте помылуй насъ* [Новицкий 1913: 38, с. Покровское Алекс. у., 1886].

1.2.2. Наш матеріал дозволяє також говорити й про втрату ненаголошеної початкової сполуки приголосного з голосним *е*, напр.: *Справили руські обчеством вангѣлю та пішли в церкву; от піп і чита: «От Матвѣя святаго евангелія чтеніе». „Што ти, батька, од Матвѣя — то читаш, ти читай од обчества”* [Драгоманов 1876: 195, Алекс. и др. у.], *«Піди-ж, там, коло неї закопано сорок тисяч карбованців гроший; на їх положена Вангелія, хрест, а зверху двадцять копієк мідніх, щоб вони не сходили з міста, бо сребро сходе з міста»* [Драгоманов 1876: 232—233, Маріуп. у.]. Пізніше це явище, напевно, розвиватиметься як утрата початкового голосного [e], напр.: *ваку|вац'їа* |дуже_ж_гір|ка [Лозоватка (С)], *і було їй с'їм* |м'ї|ац'їу / *їак нас ваку|їрова|и* [Лозоватка (Ф)], *вакув|ація* 'евакуація', *вакув|ірувать* 'евакуювати' [СГНН 1 125]. Ще пор. новіші форми *лів|атор* '1. елеватор, 2. транспортер, конвейер' [СГНН 2 255], *мал|ірований* 'емальований' [СГНН 2 270], *шал|он* 'ешелон'

[СГНН 4 225] (тут зміну першого голосного [e] так само розуміємо як вияв гармонії голосних, пор. *єнерал / янерал*).

І.2.3. Втрату початкового ненаголошеного голосного [a] відзначаємо для різних частин мови. Форма минулого часу дієслова *такувала*, поза всякий сумнів, відображає редукцію першого ненаголошеного голосного [a], пор.: **атакувати** 'атакувувати, атакувати, нападати'. *Нас і кошового і всю славу Січ атакував*. Скальковск. [Гр. 1 11] та *Багато розказував про те, як Січ брали, та діло було давно, забув; знаю тіко, що про те, як Січ **такували*** [Драгоманов 1876: 211, с. Кам'янка на дніпровск. порогах], *Не на те я, мгли братци, Сичу **такувала**, // Шобь виддала тую землю и клейноды вертала* [Новицкий 1894: 92, с. Вознесенка Алекс. у., 1884]. Значення доконаного виду посилене, без сумніву, в розгляданій формі префіксом **з-**: *Це було після того, як цариця **стакувала** Січ, бо розбойники були з запорозьців* [Драгоманов 1876: 228, Алекс. у.].

Здається, послідовніше цю зміну передають іменники, напр.: **амуніція**, **амуніця** 'амуніція' ~ (варіант) **муніця** [Павловський 1826: 96], **амуніція** и **амуніця** [Гр. 1 7] ~ **муніця**, **муніція** 'амуніція' [Гр. 2 454]. Сюди ж, очевидно, слід долучити й форми **арандарь**, **рандарь** 'откупщикъ права пропинаціи, т. е. продажі спиртнихъ напитоковъ въ имѣнніи' [Піск. 6 1882], ще пор. **ранда́** 'испорченное слово, вмѣсто аренда. Корчма на откупу' [Б.-Н. 309 1843] ~ **орѣнда** 'корчма. Аренда' [Б.-Н. 264 1843]. Пор. сучасні говіркові форми **любойстир** 'алебастр' [СГНН 2 263] та **кушорка** заст. 'акушерка' [СГНН 2 239].

І цю ж втрату початкового голосного відзначимо й для власної назви «*А сами з віткіль?»* — *А ось, кажемо, з слободи недатеккої [sic!] вже: шо вище (А) **Лександрівська**, а ниж Кічкаса* — з Вознесенки [Драгоманов 1876: 415, с. Вознесенка Алекс. у.].

І.2.4. Відповідно до нашого матеріалу, кінцем XVII ст. можемо датувати втрату початкового голосного [o], напр.: *которые пойшовъшы до Левька нашли лице, покраденое жито, такъ **на городѣ**, яко и в сѣньцяхъ* [Борисп. 107—108 1697], *будучи **на огородѣ** у садку, и там грядки полочи, рвала пупьяньки и йшла на поступки* [Пирят. 195 1702], **В** однім **огороді** набрав з криниці води в бокляя тай поганяю воли селом [Драгоманов 1876: 232, Маріуп. у.], *а батько и кажутъ: «Гляди, шоб вона тобі печі не рознесла, дай я спляю», та пішли*

на город, викопали кабізю [Драгоманов 1876: 69, Алекс. у.]. Ще пор.: Полотна **оляного** сувоєвъ десять [ДНРМ 133 1722, Стародуб.], **Ляних** клубковъ було 8 [ДНРМ 142 1723, Стародуб.]

У текстах говіркового мовлення з Лозоватки іменник *го|род* уживаний як з початковим голосним, так і без нього: **на го|род** шог' | бат'ко і нш' но|сіу' іа ни з'наіу; те ж / ш'ч'ас / хай вує'ла / то це ж **на ого|род** ни |можна; оце ж |л'уди ра|ботаіут' **на ого|род'ї** [Лозоватка (А)], а в'ін ро|біу' ше на т'рактор'ї |лабут' // **на ого|род'ї**, то іа ше рабо|тал'а-а / **на го|род'ї** іак н'ї ду все попо'л'у [Лозоватка (Ф)].

Очевидно, давньою слід визнати й зміну для іменника *огіро́к*, пор.: Капусти кадовб і **угирков** кадовб [Пирят. 83 1690], **огиро́къ** [Б.-Н. 257 1843] ~ **гиро́къ** [Б.-Н. 98 1843] / **гуро́къ** [Б.-Н. 109 1843]. У нашій говірці поки фіксуємо лише форму без початкового голосного, напр.: по'їду реч'н'ген про'ї ду в |город'ї і / **г'ір'ки** зак'риіу // |буде в ми'не ва'рен'а [Лозоватка (С)], су'с'їди з'бі'г'ис' // принис'ли нам кис'л'ач'ка / і **г'ір'к'ї** [Лозоватка (Ф)], ще пор. **гиро́к** 'огірок' [СГНН 1 230].

Здається, можна думати, що іменник *очерет*, як свідчить наш матеріал, почав втрачати голосний [о] зовсім недавно, напр.: як повели вола ночью **очеретом**, й заблудили [Пирят. 270 1714], приказаль подданно(му) своєму на озерѣ в(ъ)весь імѣвийся **очереть** жзать [ДНРМ 331 1755, Миргород.], А як приїде який великий начальник, то пани ховали своїх бродяг: то в бурьянах, то **в очеретах**, то в тернах [Драгоманов 1876: 423, с. Ольгинское, Маріуп. у., 1876]. Ще пор.: **очереть** [Б.-Н. 268 1843] та дублетні форми у говірці села Лозоватка та **по ч'є'рє'тах** ле'жау [Лозоватка (Ф)], ко'миш і **оч'є'рет** во'но ж / ни од'не [Лозоватка (А)].

Живомовний характер втрати початкового ненаголошеного голосного [о] засвідчує нині, наприклад, форма **дікало́н** 'одеколон' [СГНН 1 277].

А приставний голосний [о] (пор. [Гриценко 1990: 87—88]) наші тексти фіксують від кінця ХІХ ст., напр.: *Прійшовъ до его* **святый** *Петро и освятый* *Павло* [Новицкий 1913: 33, Александровскъ, 1886]. Ще пор. сучасні говіркові форми *а тра'ва* / там **о'вади** / во'да / шо зали'ваіут' / поми'дори огур'ци там / во'да бі'жит' там тра'ва та'ка рос'те // от // то іа о'то / а там сп'їчал'но гзди(?) йєс'т' // |кос'ат' | **вади** це ж / ну шоб |ч'ис'те бу'ли [Лозоватка (А)], за'місе хліб' / ... і це іак спик'ла // при'м'єром у поне'д'їлок ч'и там у в'їу'торок / і це на |тижден' // **ош'ч'ах** в'ін // нак'рила у|кутала / **ш'ч'ах** // а по'там у |погрєб на по'лиці' / і |ц'їлі' |тижден' // хлі'б св'ї [Лозоватка (К)].

1.3. Зміна [a] > [o]

Доступний нам матеріал зміну початкового голосного [a] на голосний [o] дозволяє датувати приблизно другою половиною XVII — початком XVIII ст., пор.: *Паномъ, полковникомъ, асавуломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству ... а особливо сотнику, атаману и войту и всему послпству мѣста Боршиполя до вѣдомости вашимъ милостямъ доносимъ* [Борисп. 70 1663], *при битности славетних панов и товариства пана Хведора Забузкого осавула* полкового, пана Петра Романенка [Борисп. 81 1670], *мененно(е)[o] Квашу, привязя(л) его асаулець сѣ(л)ски(и) к сто(л)пцу аби онъ не втюкъ* [ДНРМ 175 1725, Подтав.], *видячи я что осаулцѣ допускають би(т) ти(х) з(ь)лодѣ(в), сталь за тое осаулцямъ брани(т)* [там само], ще пор. пізніші форми без початкового голосного [o] *савул, савула* [ЕСУМ 4 217]. Трохи згодом зміну голосних відзначаємо й для власних імен, напр.: *Панамару церкви Воздвиженской Амелку е(д)ну копѣику* [ДНРМ 320 1751, Чернігів.] та *поламару Омелку* *два копѣики* [там само]. Ще пор. *Ой пѣ Овраменко, ой пѣ молоденькій // Зъ цыфрозлотного кубка* [Новицкий 1894: 57, д. Федоровка (Языкова) Екатеринос. у., 1887].

Можливо, на недавній час постановля цього явища вказують паралельні форми старіших іменників на зразок *арѣнда, орѣнда* [Павловський 1826: 97], *атаманъ, отаманъ, атласъ, отласъ* [Павловський 1826: 98] та новіших позик на кшталт *апелсынъ, опелсына* 'апшпельсинъ', *арава, орава* 'множество людей, или животныхъ шумящихъ', *арестантъ, орестантъ, арыхмѣтыка, орыхмѣтыка* 'арифметика', *арканъ, орканъ*, [Павловський 1826: 97]. Дублетні форми подають і тексти записів фольклору, напр.: *Ой Аьмане, Аьмане // Запорозькый атамане, // Ой чогажъ та смутный ходышь, // Та у чорному оксамыти?* та *Съ кимъ ты дитокъ наплodyдла? // — Ой съ тобою, мій Аьмане, // Запорозькый отамане* [Новицкий 1894: 58, с. Ольгинское, Маріуп. у., 1876]. Очевидно, результат асиміляції голосних виказує форма з другим голосним [o] *Въ недиленьку пораненько уси дзвоньы дзвонятъ, // Приказчыкы зъ отоманомъ спопивъ носытъ гонятъ* [Новицкий 1894: 106, д. Языково Екатеринос. у., 1888]. Цікава деталь: іменник *оксамит* у цих текстах функціонує без варіантів, хоча лексикографи подають обов'язково паралельні форми, наприклад, *аксамить* 'бархатъ, плизь'. См. *Оксамить* [Б.-Н. 44 1843], *аксамит* [Гр. 1 9] ~ *оксамит* [Гр. 3 51]. Наші тексти діалектного мовлення досі фіксують лише форму *к'істоч'іки з обри|кос'іу* [Лозоватка (Ф)],

більше подібних іменників подає В. Чабаненко, напр.: *обажур* 'абажур' [СГНН 3 3], *обтэка* [СГНН 3 19], *окамулятор* [СГНН 3 47], *опітіт* [СГНН 3 54], *отлас* 'атласна тканина' [СГНН 3 65] тощо.

І.4. Приставний приголосний [в]

І.4.1. Два фольклорні тексти ХІХ ст. засвідчують паралельне функціонування форм *армія* ~ *вармія*, пор.: *Сталы дило разбіраць* (2), // *Сталы армію счытатъ*: (2) // *Чы вся армія сполна?* [Новицкий 1894: 99 с. Петровское-Балабина, Александр. у., 1885] та *Сталы дило разбіраць*, (2) // *Сталы вармію счытатъ*. // *Не вся вармія сполна* // *И Лопухина нема...* [Новицкий 1894: 100 с. Вознесенка на Днѣпрѣ Александр. у., 1887]. Здається, для першого тексту іменник *армія* буде просто новішою позикою з російської мови, відповідно, другий текст виказує ранішу позикку з білоруської мови [Шевельов 1991: 244—248]? У словнику О. Павловського до іменника *армыя* 'армія' наведено варіант *вармія* [Павловський 1826: 97], а пізніші лексикографічні праці Ф. Піскунова та Б. Грінченка подають лише форму *вармія* [Піск. 29 1882; Гр. 1 127], іменника *армія* тут нема, пор.: *армія* [*вармія*] [ЕСУМ 1 86]. Як думаємо, говірковий матеріал із села Лозоватки дає підстави стверджувати, що в нашій говірці функціонує вже таки приставний приголосний, що постав із прийменникових конструкцій *у армії* ~ *ув армії* ~ *у вармії* [Шевельов 1991: 248], напр.: *ше |Шура буу у в арміїі / і служіжы аж на |Кубі* [Лозоватка (Ф)], ще пор.: *а то|д'і од |церкви / Муд|р'она // при|возилы в|т|кону Мико|л|гайа / і ми |йїздилы ту|ди* [Лозоватка (С)]. Слід думати, що саме розуміння розширення сфери функціонування приставного приголосного в говірці допомагає прояснити досі темну форму *на восьмері*, що, ясна річ, є сполукою прийменника *на* та форми іменника *озеро* з приставним приголосним *в*, напр.: *а нас усих пови|возилы // і ми бу|ли ото в Зел|еній Бал|ці / і так як на |восмер'і / о|це во|дич'ка* [Лозоватка (Ф)].

Цілком очевидно, що протилежним явищем до приставного приголосного є втрата початкового приголосного [в] у позиції перед першим ненаголошеним голосним, напр.: *А въ городы у Аршави постъ-карауль знялы, // Пидь мистечкомъ, пидь Краковымъ, кватъри зайнялы* [Новицкий 1894: 72, д. Краснокутовка, Алекс. у., 1880], *Годи, годи Понятовскый зъ Москвою вояваты, // Московске хвабрѣ войско, ще й сылы богато. // Аршавыкы-москалыкы калавуры*

знялы [Новицкий 1894: 76, Александровскъ, Екатеринос. губ., 1894] (тут до слова **Аршавики** подано пояснення співця „*Це москали, або козаки, шо довго стоялы пидь Аршавою въ Польши*” [там само]).

Для форми іменника *вугол* можемо ствердити, що приставний приголосний тут з’явився, найвірогідніше, після середини XVIII ст., пор.: *ночной пори от валу з угла солому запалено и до щенту тим огнем ввесь двор знесено* [Пирят. 137 1698], [гроші. — М. В.] *стоялы в(ь) углѣ на полицѣ в хатѣ в(ь) сосудѣ жесѣтяномѣ* [ДНРМ 138 1723, Стародуб.], *на столі, кажуть, був вирізаний хрест, а з боку, в углі, дїрка для свічки* [Драгоманов 1876: 425, с. Вознесенка, Алекс. у.], **Углы зъ угламы**, // *Паны зъ панамы*, // *Іду я до васъ съ паскою*, // *А вы до мене зъ ласкою* [Новицкий 1913: 34, с. Григорьевка Алекс. у., 1883] та *Привели дівку в кімнату, коли в однім вуглі пороблені кучки з кілків* [Драгоманов 1876: 384, д. Нескучное, Маріуп. у.], *Теперь увійдешь у хату, такъ вона красить вуглами, а не красить пирогами, а тоди вона красила не вуглами, а пирогами* [Эварницкий 1888 II: 18]. Досі зібраний діалектний матеріал із села Лозоватки засвідчує лише форму *вугол*, напр.: *ну так // вугол буу // к|л|убу / |п|і|с|л|а| во|л|ни|ни| бу|л|о / на вугл|а|* [Лозоватка (С)], *с|т|ену| б|ї|жи|мо // на| хо|ду| за|пл|і|тай|мос| і на вугл|а|* // *п|ї|д| йа|зик| тан|ц|у|ї|м| / |б|ос|ї| // аж| пи|л|а|ка| в|ста|ї|е* [Лозоватка (Ф)], хоча загалом для нижньонаддніпрянських говірок відомий паралелізм форм *уго́л* те саме, що *вуго́л* [СГНН 4 150].

Здається, іменник *вугл|а|* ‘вугілля’ отримав протезу пізніше, пор.: *Посилалъ его у Чо(р)ній лѣсъ за уголяемѣ* [ДНРМ 332 1755, Миргород.], *Взять потрошку въ платочекъ жита, пшеници, проса, соли, ладану, уголяя и положить на тры дни пидь свячену паску* [Новицкий 1913: 13, Александровскъ, 1884] та *хай вугл|а| / то| це| ж| на| ого| род|ни| можна* [Лозоватка (А)], *с|тал|о| вугл|а|* [Лозоватка (К)], *і вугл|а| по|йа|вил|ос| / вугл|а|м| то| пил|и| рос|пал|у|вал|и* [Лозоватка (Ф)].

Приставний [в] відзначаємо й для форм із початковим наголошеним голосним [о], напр.: [розбійник. — М. В.] *Походив по двору, входе в хату і несе шматок вوسی* [Драгоманов 1876: 127, х. Алексѣвка Алекс. у.]. Далі в межах одного тексту: *Коли це трісь! поламалась ося. Він устав із воза, побіг у млин до чортів, піймав одного за роги, тай цупить ёго до воза. Привів й каже: «лізь, окаянный, під осю, та дїржи її, щоб вона не тяглась по землі»...*, «*Та біс не гуля, він дїржить вісь.*» каже роботник [Драгоманов 1876: 350—351, с. Вознесенка Алекс. у.]. Наш фактичний матеріал дозволяє датувати появу

протетичного приголосного в такій фонетичній позиції кінцем XVII ст.: *а кгда кон мой того воза из мѣстца не рушив, я пошедши до стайнѣ Ілляшевой, и коня его взяла у оглоблѣ, а кгда выехала з тою пашнею, якби на пол гоний, и зараз **вись** у воза уломилася* [Пирят. 142 1698]. І, здається, один раз фіксуємо й утрату початкового голосного [о]: *Кажуть, іде раз чоловік возом, і углядів, шо скаче чоловік голій; раз скакне **в дну сторону**, а в друге в другу* [Драгоманов 1876: 144, Алекс. у.].

Поza всякий сумнів, поширення у говірці села Лозоватки приставного приголосного [в] на форми з першими голосними [а] та [і] (пор. [Шевельов 2002: 569—570]) слід пояснювати, ґрунтуючись на формах типу *вугол, вузький, вуга* тощо.

І.4.2. Історично з протетичним приголосним [в] пов'язаний „подвоєний” [Шевельов 2002: 383] прийменник **ув(о)**, функціонування якого дуже добре відображають обстежені тексти, напр.: *ижь дей есми продав подварокъ свой власный ... с плацолъ з будованіемъ з огородомъ и што колевекъ есть засеку **у вогородѣ** и зо всимъ на все* [Борисп. 5 1614], *пошли напевне **у во огорода** Самуйлов поповичев и винайшли на грядкахъ свѣжо сажение щепи три* [Пирят. 216 1703]. Часто подвоєні й неподвоєні прийменники виступають паралельно, пор.: *прийхавши, мовить, до мене в господу на сем тыжню о святой неделѣ **у воторок** нѣякийсь козак* [Пирят. 112 1696] *та посвѣдчал нам, же **у воторок**, числом октоврѣя 7 дня, позно я правѣ йшол у канун до господи вечерати Майбородиним* [Пирят. 186 1701]; ***У О(р)дувци** (ж) не виливал(л) копѣекъ* [ДНРМ 67 1714, Полтав.] *та я, — мови(т), — **ув О(р)дув(ь)ци** з(ь) І(л)комъ Дяко(м) а о то(м) дѣлѣ воров(ь)скомъ не зналъ* [там само]; *Запис ... на лѣс, стоячѣй **у Восових кладок**, купленний от Івана Грисенка* [Пирят. 350 1728] *та добрую своєю власною волею, лѣс свой власнѣй, ... стоячий в островѣ **в Осових Кладок** ... продалем его милости пану Івану Самуйловичу* [там само].

Цей прийменник відзначаємо перед початковим голосним [о], напр.: *у засеве, **ув озимине** и в ерыне четвертая част жыта на три дни до жнив дали* [Борисп. 83—84 1673], *Тимуш Бублик на очевисто **ув очи** Личенку говорил* [Борисп. 105 1697], *а **у востатку** кинулся до ножа* [Пирят. 162 1700], *А на другий того день, **в воторникъ**, в домъ сама о(т)ехала* [ДНРМ 303 1725, Лубен.], *отець **ув отлучении** завше за дѣлами биваль* [ДНРМ 157 1723, Прилуцьк.] *та перед голосним [у], напр.: Анастасия Черевковна, а по мужу своем втором Василиха Оленючка, позосталая сих часов по небожчику **у вудовствѣ** безптомною,*

а просила от тое, жебы позосталую худобу всю ... в ровный пай подѣлили [Пирят. 62 1690], Тишко Москаль, житель наш Ператинский, ознаймывал нам, же у зятя его в дому шкода **у вубозствѣ** стала [Пирят. 148 1699] (пор.: и иншое **убозство** мое, которое працею своею набыла [Борисп. 13 1637], домагалася матка у бабки, абы тое **убозство** отдали дитяти [Борисп. 49 1654]).

А форму приїменника **уво** фіксуємо й перед початковим [й], напр.: Чи купова(л) ти коли овечки **уво** (**И**)вана проценка? [ДНРМ 53 1711, Ніжен.], где тие воли взяли, аже он мовить: у Млинах у двору у Погребняченков, у Василя й **у во Йвана** [Пирят. 255 1713], Той же Тишко **у во Йвана** Мануленка свиню украл [Пирят. 269 1714].

Здається, можна думати, що саме приїменник **уво** підпшовхнув зміну початкового голосного в іменнику **аренда** (< пол. *arrenda* (з сер. лат. *arrenda*) [Шевельов 2002: 114]), форма **оренда** «шинок» відома від 1683 року [ЕСУМ 4 211]. Наша фіксація теж належить до цього року: пань гетмань универсаломь своимь казал всѣмь вычитавши загрозит, бы прешкоды ани жадной **в арендѣ** горѣлчаной та [Борисп. 95 1683] та пань писарь, яко ласкавый пан, взял того коня, що напил был Багнюк **в ворендѣ** таларей два, а до того що ему перешкоду дѣяль **в ворендѣ**, а що болюшого, такь казали и худобую подаровавши [там само]. Ще пор.: же забойство сталося в селѣ на подпитку **у арендѣ** [Пирят. 33 1686], пючи **в арендѣ** у Тригуба Подварского, тот же Гонозенко викрав гроши и за тое бил пошлякован и обвинен [Пирят. 107 1696].

Розглядані записи живого мовлення свідчать, що приїменник **ув(о)** в XIX ст. ще був активним, напр.: То вы, каже, шукайте **увѣ одежи**, бо вона его усе пры соби носе [Манжура 1894: 164, Минуйловка Новомоск. у., 1889], та якь бы це такь мени на косаривѣ налягты шобѣ **увѣ одынь** день та два убгаты? [Манжура 1894: 176, Новомоск. у.], Отто узявѣ чабанѣ одынь, та гарячий, якь кусне, а гаряча сыворотка тилько чвиркѣ ему **увѣ очи** [Манжура 1894: 182, Новомоск. у.], Твоя маты сало **у вѣ очипкови** товкла. (Дразнятѣ дѣтей) [Манжура 1894: 195, Новомоск. у.].

І.4.3. Від другої половини XVII ст. фіксуємо появу вставного приголосного [в] для уникнення гіатусу в середині слова, напр.: Паномь, полковникомь, **асавуломь**, сотникомь, атаманомь и всему товариству ... а особливе сотнику, атаману и войту и всему посполству мѣста Боршполя до вѣдомости вашимь милостямь доносимь [Борисп. 70 1663], Лукянь Гуриченко, Никитинѣ братѣ ро(д)ній, в селѣ

Припутня(х) *быль козацки(ль) асавуломъ* [ДНРМ 181 1728, Ніжен.], *осавул* [СУМ V 751]. Проте тексти з Нижньої Наддніпрянищини фіксують вставний приголосний у цьому слові трохи пізніше, пор.: *Ой атаману — коня даю, // Осаулу — зброю* [Новицький 1894: 106, Александр. у., 1887], *Отаманови коня вороного, осавулови зброю* [Новицький 1894: 116, Мало-Михайловка Александр. у., 1885], *Потимъ ходили у ихъ: осавули, писарь, отаманы, себъ то куренни. Оце вамъ и начальство* [Эварницький 1888: II 28] та *асавула = осавула* [Гр. 1 11], *осаула = осавула* [Гр. 3 65], *осавула* [Гр. 3 64].

Цей же вставний приголосний характерним є і для народної форми іменника *караул* [СУМ IV 101], напр.: *II каравурщиковъ, сплячихъ при собозъ, побѣши, побудила* [ДНРМ 146 1723, Полтав.]. Цілоком очевидно, що другий приголосний [р] у цій формі постав унаслідок асиміляції: *II то(с)да старо(с)та сказа(л) ти(м) же караулика(мъ)* [ДНРМ 178 1726, Стародуб.]. Для говірок Нижньої Наддніпрянищини в XIX ст. відзначимо функціонування форми з обома змінами: та *Ой биля церквы, церквы Сичевои, — на калавуръ сталы. // Ой вони-жь тому священнику, отцю Владымарю, и служыты не дали* [Новицький 1894: 73, Вознесенка, Алекс. у., 1884]. Фіксуємо також форму, в якій другий голосний [а] заступлений голосним [о]: — *Ой бодай же васъ, панове молодци, // Шо вы наробылы, // /Чомъ крпкого каловуру // Не постановылы* [Новицький 1894: 73, Кушугумовка Алекс. у., 1887]. Іменник *караул* для розгляданих текстів, найвірогідніше, слід визнати новішою позикою з російської мови, напр.: *А въ городаы у Аршави постъ-карауль знялы, // Пидь мистечкомъ, пидь Краковымъ, кватыри зайняли* [Новицький 1894: 72, д. Краснокутовка, Алекс. у., 1880]. Лексикографічні праці XIX ст. подають переважно форму *калавур*, напр.: *Кзвалть! калавуръ!* ‘карауль!’ [Павловський 1818: 38], *калавуръ* ‘стража; карауль’. Слово изъ татарскаго карауль, испорченное (идіотизмъ). [Б.-Н 177 1843], *калавур, калавурити, калавурня* [Піск. 99 1882], *калавур, калавурити, калавурний* [Гр. 2 209]. Ще пор.: *караул, [калавур]* „запозичено з тюркських мов, можливо, через російську” [ЕСУМ II 387] та сучасні говіркові форми *калавурка* ‘буцегарня’ [СГНН 2 139], *радіво* [СГНН 4 3], *сѳвис* ‘соус’ [СГНН 4 84] і літературний іменник *павук* [ЕСУМ 4 249—250]. Здається, форма зі вставним приголосним у наших текстах виступає панівною: *павукъ* ‘паукъ; павлінгъ’ [Павловський 1818: 72], *павукъ* [Б.-Н. 269 1843], *Летючій павук*

такий, що як укусе — то тут і смерть (бабочка — мертвая голова) [Драгоманов 1876: 12, Ал. у.], хоча Борис Грінченко й подає варіантні форми **паву́к** [Гр. 3 85] та **пау́к** [Гр. 3 102].

Принагідно вкажемо, що крім вставного [в] між голосними, фіксуємо ще також і вставний [д] між приголосними (пор. Грінченко 1990: 89), напр.: *видя его мало подпилого и чтобъ где не запился, не допускала и шапку з него* **з(д)няла** *только (ж) онъ и без шапки пойшоль* [ДНРМ 303 1744, Лубен.], **здря** [СГНН 2 99], **здрáда** [Гр. 2 147; ЕСУМ 2 256].

І.5. Зміна [ск] > [шк]

Приблизно від середини XVII ст., як свідчить наш матеріал, відбувається зміна початкової сполуки [ск] > [шк]: **шкуру** *вытяти* [Борисп. 26 1638], *для свѣдѣтства шкуру тую взяли и до нас привезли до враду* [Борисп. 105 1697]. Обстежені тексти пізнішого часу подають, здається, лише форму *шкура*, пор.: *И шкуру по плечамъ в многыхъ мѣстахъ подбивато* [ДНРМ 280 1740, Прилуцьк.], *Бувало такъ, шо обрѣе запорожець соби голову, заправе оселедець за вухо, завяжзетця ганциркою, натягне на себе опончину, надине изъ свинячої шкуры патиночкѣ тай ходе* [Еварницкий 1888: II 24], *У зайця — ажъ дванадцять шкурокъ* [Манжура 1894: 189, Новомоск. у.]. Як можна думати, нова форма швидко витіснила стару, принаймні дві найважливіші лексикографічні праці XIX ст. подають без фонетичних варіантів іменник **шкура**, **шкурка** ‘кожа’ [Б.-Н. 399 1843], **шкура** ‘кожа’ [Гр. 4 503].

Проте для іменника *скло* та похідних відзначаємо якраз функціонування варіантних форм, пор.: *винежь шкляницю горѣлки* [ДНРМ 47 1710, Ніжен.], *кругленьке, наче тарилочка, виконьчко, вставе въ него скло* [Еварницкий 1888: II 17], **скло** ‘стекло’ [Б.-Н. 330 1843] ~ **шкло** ‘стекло’ [Б.-Н. 399 1843], **склянка** ‘1) Кусокъ стекла. Обломокъ. 2) Стаканъ. См. Шклянка’ [Б.-Н. 330 1843] ~ **шклянка** ‘Банка. Стаканъ стеклянный. Скляница. Обломокъ стекла’ [Б.-Н. 399 1843] тощо.

Слід, очевидно, думати, що сучасний іменник **шкрек** [Кривий Ріг] походить од форми **скракуля** ‘велика зелена жаба’, що є результатом контамінації іменника [скакуля] ‘жаба’ і дієслова **скрекотати** [ЕСУМ 5 284]. Напр.: *Земляна жаба — ядовита и кусается. Ядовита также скракуля — велька зелена жаба — жыве бильшь у болоти, бува и у риччи* [Манжура 1894: 187, Новомоск. у.], **шкрек** ‘велика зелена жаба’ [СГНН 4 239].

Матеріал, зафіксований у словнику В. Чабаненка, спонукає до думки, що для нижньонадніпрянських говірок процес заміни початкового приголосного [с] звуком [ш] у цілому відбувається послідовно, напр.: *шкаралюта* ‘шкарлупа’ [СГНН 4 236], *шкілёт* [СГНН 4 237], *шмаглюватий* ‘смаглюватий’ [СГНН 4 241], *шпокидар* ‘скипидар’ [СГНН 4 246], *шпоріш* / *шпуріш* ‘споріш’ [СГНН 4 246] та пор. Гриценко 1990: 69. Цікаво вказати, що дієслово *смалити* та похідні утворення в давніших текстах відзначаємо лише з початковим приголосним [с], напр.: *з хати своєї вишодем, слушаючи той смалютини, и увидем первей в соламъ на розу хати блиснув огонь трохи* [Пирят. 138 1698], *Запорожець як сивь на коня, як запаливь люльку, такь верстовь шисть, або й більше смале та й зь рота її не выпуска* [Еварницький 1888: II 14], а вже під кінець ХХ ст. можна говорити про чітку диференціацію форм *шмаліть* ‘смалити’ [СГНН 4 241] та *смаліть* вульг. ‘пити, жлуктити’ [СГНН 4 82].

II. ЯВИЩА СЕРЕДИНИ СЛОВА

II.1. Зміна [к] > [х]

У середині слова задньоязиковий [х] заступає приголосний [к] перед дальшим глухим приголосним, напр.: *Ишла шляхта на три трахта*, // *Москва на чотыри* [Новицький 1894: 70 1880] (пор. польське *trakt* та німецьке *Trakt*. Форму *трахт* автори Етимологічного словника української мови тлумачать як діалектну [ЕСУМ 5 616]). Здається, найранішу фіксацію такої зміни (якщо це не помилка!) вдалося поки що виявити у Пирятинських актах 1683—1740 рр., тут, за нашими підрахунками, на одинадцять форм *тракт* припадає одна *трахт*, напр.: *Коньдрат, зять Семинчин, обывател Прихудский, трахту нашего ператинского* [Пирят. 7 1683], *ускаржалася на Кондрата Хвесиненка, приятеля своего, обывателя Прихудского трахту нашего ператинского* [Пирят. 8 1683], *А кгда ему указано до Прилуки тракт, не едучи тим, ам скоро выехал за мѣсто, зараз повернул по за замком нашим ко млином* [Пирят. 16 1683], *повелѣти положить тракт на Батури(н)* [ДНРМ 42 1710, Ніжен.].

Для пізнішого часу ця зміна, здається, цілком закономірна, напр.: *ідь до того трахтиря, де і вперве був ; поїхав він до того самого трахтирщика, переночував* [Драгоманов 1876: 298], *і с'клілки сколта було* // *с'клілки трахто|р'іў* [Лозоватка (С)], *трахтувать*

‘обмовляти’ [СГНН 4 132], причому не лише для розгляданих говірок, пор. приклади з південно-західних говірок: *áкту*, *áхту*, ‘точно, дійствительно, въ самомъ дѣлѣ’, *актуáльный*, *ахтуáльный* ‘действительный, настоящий’ [Гол. 298 1857—1859], *дóхтóрь*, *дóкторь* ‘врачъ, лѣкаръ’ [Гол. 526 1857—1859] та *дóхтóрь* ‘лікар’ [СГНН 1 292]. Безпосередньо на продуктивність цієї зміни, здається, може вказувати форма зі вставним приголосним [x]: *запрахтóрить* ‘1. відправляти, засилати. 2. десь дівати, ховати’ [СГНН 2 64] та *запротóрити* [ЕСУМ 2 238], ще пор. *прихторя́ться* ‘прикидатися’ [СГНН 3 277] від *притворя́ться*, *похторя́ть* ‘повторювати’ [СГНН 3 254].

Дисимілятивну зміну передають і діалектні форми власного імені *Ві́ктір* ~ *Ві́хтір* [ЕСУМ 1 398], що, найвірогідніше, постали, як свідчить наш фактичний матеріал, між 1627 та 1649 роками, напр.: *Ві́кторь* (1627) [ЕСУМ 1 398], *Петро Ві́кто(р)* [Реєстр 410 1649, Полтав.] та *Ві́хто(р) Халеу́ки(и)* [Реєстр 128 1649, Канів.], *Іва(н) Ви(х)то(р)* [Реєстр 310 1649, Київ.] і відповідне утворення *Мѣзинь Вѣ́хторе(н)ко* [Реєстр 140 1649, Корсун.].

Заступлення задньобязикового [к] приголосним [x] відбувається й перед дальшими сонорними: позика з російської мови *сакво́яж* [ЕСУМ 5 165] в аналізованих текстах представлена як *шахвья́жъ*, напр.: *Самъ только одвернувь, а кучерь за той шахвья́жъ* — *де у пана гроши булы и потягъ* [Манжура 1894: 167 Екатеринбург]. Пор. ще форму з іншим характером змін: *я дня три тому назадъ переправлявъ каюкомъ на Хортицю якогось янофала. Оттаке-лезни на нелу опалеть! Якъ переправивъ его на Хортицю, такъ винъ виннявъ изъ сакво́юза книгу тай давай у ню читати* [Эварницкий 1888: I 147].

Тут слід зазначити, що заступлення початкового приголосного [с] звуком [ш] — явище відоме й сьогодні у говірках Нижньої Наддніпряниці, пор.: *сарафа́н* [СУМ IX 58] ~ *шарахва́н* [СГНН 4 228]. Історично зміну можна датувати, ймовірно, XVIII ст.: *при речки Велико(г)[о] Индула, на урочищи више шляху Пѣщаного. И с оними стоя сала́шами, иние с нихъ совѣтовали в По(л)скую обла(ст) добува(т)ся* [ДНРМ 307 1745, Миргород.], *сала́ш* ‘шалашъ’ [Гр. 4 97] ~ *хала́ш* ‘1) шалашъ’. Александр. у. [Гр. 4 384] ~ *шала́ш* = ‘хата’ [Гр. 4 482]. Ще можемо вказати сучасні форми *хала́шник* ‘курінь, халабуда’ [СГНН 4 188] та прізвище *Салаш* [Кривий Ріг], що продовжує давню форму [ЕСУМ 5 168].

Опосередковано продуктивність зміни [к] > [x] у середині слова в досліджуваних говірках виказує, можливо, прикметникова форма

бакмутській, яка постала, що очевидно, як результат відштовхування від „народної” форми *бахмутський*. Власне й характер тексту цю думку, здається, лише підтверджує, пор.: *всѣ вышеупомянутыя деревни заложены в банке, село Волное всорока пяти тысячахъ, бакмутскія въ екатеринославской губернии въ университетскую сумму дватцати трехъ тысячахъ рублей* [Эварницкий 1890: 376 1790] та *всѣ деревни мои вбахмутскомъ уездѣ состояще сринадлежащими книмъ землями и лѣсами ... отдаю воспитаннику моему Александру Михайловичу* [Эварницкий 1890: 376 1790]. У цьому корпусі текстів на вісім форм зі сполукою [хм] виступає лише одна з [км].

Зміну розгляданих приголосних спостерігаємо й у позиції перед дальшим голосним, пор.: *чикидѣиха* ‘название плохой водки’ [Гр. 4 462] ~ *чихиладѣиха* ‘сивуха. Слово низкое: простое хлѣбное вино’ [Б.-Н. 390 1843]. Розгляданий іменник походить од російської форми *чикалдыкнутъ* ‘випити (про спиртное)’ [ЕСУМ 6 319].

Дисимілятивна зміна [к] > [х] відбувалася і у фонетичній позиції кінця слова *помпукъ* ~ *пампѣхъ* ‘родъ пышки — печеной или вареной’ [Гр. 3 90; ЕСУМ 4 271], наприклад: *Якъ напекла я помпукъ — якъ мыльгй духъ, а прѣйшовъ мій чортяка, та якъ уриже мене помпушкою межплечи — такъ наче каменюкою* [Манжура 1894: 197].

Позичений із російської мови іменник *бірюк* [Ф. I 168; пор. ЕСУМ 1 185—186] так само зазнає зміни кінцевого приголосного, напр.: *бирѣхъ, т. употребительнѣ вовкъ* [Павловский 1826: 105].

Відповідну пару складають і форми *штик* ~ *штих* [ЕСУМ 6 475—477], наприклад: *рану глубокую, зна(т), штихомъ нѣкоторымъ учине(н)ную* [ДНРМ 195 1728, Ніжен.], *позлазили тоді козаки на землянку і давай штихами впахать соломѣ в землянку* [Драгоманов 1876: 418—419, с. Вознесенка Алекс. у.], ще пор. *штихова лопата* [СГНН 4 248] та *штик* ‘лопата’ [СУМ XI 537].

Полонізм *alembik* [Піск. 123 1882; Ф. I 70] на українському мовному ґрунті потрапляє під дію двох фонетичних процесів: втрату початкового ненаголошеного голосного [а] та відповідну зміну кінцевого приголосного (*а*)*лембик* ~ (*а*)*лембих*, пор.: *алѣмбик* = *лембик* [Гр. 1 6] ‘перегонный кубъ’ [Гр. 2 354] та *алѣмбыхъ, алембихъ, сосудъ въ винокурнѣ, Горілку выгнавъ черѣзъ алѣмбыхъ; вино (хлѣбное) перегналь черезъ алембихъ* [Павловский 1826: 96]. Тут же подано й варіант *лембихъ* [там само].

Для позиції початку слова зміну [к] > [х] спостерігаємо в етимологічно неясному *кляндати* ‘благати’ [ЕСУМ 6 453] ~

хландать. Цікаво відзначити, що обидві форми записані в Катеринославській губернії, напр.: *Пишов Нечитір і давай хландать кума* [Драгоманов 1876: 398, с. Ольгинское Маріуп. у.] та пор. **кляндати** 'упрашивать' *Вхопив гроші у його з рук та й заховав. Давай вони його кландать, щоб оддав*. Новомоск. у. [Гр. 2 247—248]. Розглядане дієслово й нині активно побутує **кляндать** 'упрошувати, вговорювати' [СГНН 2 175].

Це ж явище засвідчує і форма **холоши** *штанивъ носились поверхъ голяныищъ* [Эварницкий 1888: II 23], пор. **колбша** = **холоша** [Гр. 2 273] 'штанина, одна половина, одна нога штановъ, брюкъ' [Гр. 4 409] та сучасний іменник **халбша** 'халоша' [СГНН 4 188].

Хоча, здається, без фонетичних варіантів тексти зафіксували дієслово **крякати** '1) Каркать (о воронахъ); курликать (о журавляхъ). 2) Квакать (о лягушкахъ)' [Гр. 2 316], напр.: *а журавли якъ понаплодять дитей, то ходють та тилько крякають* [Эварницкий 1888 II: 8], *Якъ весною якои ночи крякають жабы — то рыба трется* [Манжура 1894: 188, Новомоск. у.]

II.2. Зміна [x] > [к]

Зміна навпаки, тобто задньоязиковий [к] заступає приголосний [x], відбувається після глухого приголосного, пор. *Пасха* [ЕСУМ 4 313] та *Иду я до васъ съ паскою*, // *А вы до мене зъ ласкою* [Новицкий 1913: 34, с. Григорьевка Алекс. у., 1883], *Вони службу церковну любили; вони й постыгли и говили, пидъ великъ-день и паски святили, пидъ хрещение куттю варили и взваръ робили* [Эварницкий 1888: II 30], *йак о'це Р'зд' во / йак і Т'роу'а вел'лик'і / йак і Паска / це ж ви'лик'і празни'ки* [Дозоватка (С)]. Ще порівняй форми **харапудливий** 'пугливый' *Харапудливий кінъ*. Черк. у. [Гр. 4 387; ЕСУМ 6 157] ~ **карапудливий**, 'пугливый (о лошади)'. Чигир. у. [Гр. 2 220] при дієслові *насъ ба(г)му(т)цѣ пудили на рѣтцѣ Каза(н)ско(м) То(р)цѣ* [ДНРМ 207 1728, Полтав.].

Найвірогідніше, зміну [x] > [к] відображає й прізвище *Карамушка*, пор. **харамуха**, **харамушка** '1. пійло для телят із запареного борошна; 2. Рідка страва із розтертого з водою борошна, звареного на молоці' [Корзонюк 249]. Іменник-прізвище фіксуємо в обидвох формах, напр.: *Леско Карамушгька* [Реєстр 409 1649, Полтав.], *Коньдра(т) Карамуха*, *Васи(л) Карамуха* [Реєстр 186 1649, Білоцерк.], до цього ж часу належить і похідне *Игнатъ Карамуще(н)ко* [Реєстр 409 1649, Полтав.]. Пізніший іменник **Карамушко** виказує заміну суфікса *-ка* суфіксом *-ко*, що

для подібних утворень жіночого роду не рідкість [Унбегаун 1989: 219], пор. **Карамушко** (сім форм) та **Карамушка** (одна форма) [Кварт. тел. 267].

В обстежених текстах, що фіксують живе мовлення, виступає і гіперична форма із заміною початкового приголосного [x] на [к], наприклад: [запорожці. — М. В.] *поставляють коло себе два ведры; одно ведро нальютъ горилки, а въ друге воды, та горилку пьютъ, а въ воду дивлютьця, горилку пьютъ, а въ воду дивлютьця. ... Потимъ уже який-небудь лякъ подкрадетця сзади до запорожця та хать ёго за чуприну, а винъ тоди чабулькъ у те ведро, шо зь водою, та звидциля, де мы сидимо, та ажъ пидъ **Карцономъ** (Херсономъ) опынитця* [Эварницкий 1888: I 155]. Найвірогідніше, зміні [x] > [к] передувала заміна першого голосного: **Харсонъ**, ‘Херсонъ’ [Гр. 4 387]. Цікаво, гадаємо, тут порівняти форми *Холомїя* < *Коломїя* [Гриценко 1990: 66].

Заступлення звука [с] приголосним [ц], очевидно, теж буде рисою розгляданих говірок (пор. Гриценко 1990: 69), напр.: **канцёрва** ‘консерва’ [СГНН 2 147], та пор. протилежну зміну **салахванъ** ‘целофан’ [СГНН 4 54], **сасарка** ‘цесарка’ [СГНН 4 56]. Записи XIX ст., крім іменника *Карцон*, ще засвідчують форму *пицтоль*, напр.: *а бувало й такъ, шо палками по пятахъ, або кійками по подошвахъ били, **изъ пистоливъ** розстрелювали: выхопытъ **пицтоль**, бацне у груди, отъ ему й капуть, — це за измину* [Эварницкий 1888: II 29]. Досліджені тексти, здається, дозволяють датувати це явище XVII ст.: *и вижово признане казалисьми до книгъ **месцькихъ** Барышьпольскихъ записат* [Борисп. 10 1615], *На щом упросила от Филоновича сотника на тот час Івана Шорсткого атамана городового, писара **мѣсцкого**, ... (аби) вписали въ книги мѣсткіе ратушніе* [Борисп. 101 1687], *Тотже Максимъ Скуберенко, же такъ его за гречку карали, знову призналься своему явньому злодѣйству же покрал пчолы в Якути Грѣцка, и многіе пакости людемъ **Борисполцом*** [Борисп. 109 1698]; оскільки, як думаємо, для XIX ст. можемо відзначити гіперичну форму **місна** до прикметника *міцна*, напр.: *став копать і викопав дуже велику макітру, макітра була чи чирпьяна, чи каменна, не знаю, а чув тіко, що велика та **місна*** [Драгоманов 1876: 235, Маріуп. у.], ще пор.: **міцно** ‘крѣпко’, **міцный** ‘крѣпкій’ [Павловський 1818: 45], **місній** = **міцний**, **місно** = **міцно**, **міснотá** = **міцнота** [Гр. 2 432] та **місній** ‘міцний’, **місно** ‘міцний’ [СГНН 2 286].

Звуконаслідувальне утворення **чабулькъ** (пор. *чабóвк* [ЕСУМ 6 274]) на території нижньонадніпрянських говірок, як

свідчить аналізований матеріал, функціонувало паралельно з безпрефіксною формою **булькь**, напр.: *а винь тоди чабулькь у те видро* [Эварницкий 1888: I 155], *Ставь тай оберсь на цямрину, а це кинець ряденця якь вырвется у мене зь рукь, а баба тилько булькь у колодезь...* [Манжура 1894: 172, Новомосковскь]. Поряд з цим фіксуємо ще й форми *шовбальх* та *шульббв*, напр.: *Кинь прикинувь окунем, а Ох шукою і шовбальх обоє у воду* [Драгоманов 1876: 328, с. Ольгинское Маріуп. у.] та *Пип схватився, та як ухвалять з роботником ту попадю, та в річку — шульбох! так і забулькотіла* [Драгоманов 1876: 352, с. Вознесенка Алекс. у.]. Пор.: *шовбаль* ‘шубовсть’ [ЕСУМ 6 450] та *шульббв* ‘шубовсть’ [ЕСУМ 6 488]. І ще відзначимо, що приблизно в цей же час дослідник записав форму *шовбовсь* ‘шубовсть’ [СГНН 4 243].

П.3. Зміна [г] > [к] / [х]

В іменнику *кіготь* (< **когъть* [ЕСУМ 2 443]) фіксуємо зміни обох напрямів, насамперед, глухий [х] заступає приголосний [г], напр.: *кіготь* [Гр. 2 242] ~ *кіхоть* [Гр. 2 247] / *кіхоть* ‘кохть’ [Б.-Н., 184 1843], *кіхоть* ‘кіготь’ [СГНН 2 169], а по-друге, замість приголосного [г] виступає приголосний [к], напр.: *кікті* ‘когти’ [Павловський 1818: 39], *кікоть* ‘кукса’, *кікта́* ‘людина із покаліченими пальцями на руках або ногах’ [СГНН 2 165], ще пор. сучасну форму *Кікоть* [Кварт. тел. 276; Лозоватка] давнішого прізвища *Івань Кико(т)* [Реєстр 80 1649, Черкас.], *Миско Кико(т)* [Реєстр 191 1649, Білоцерк.].

До зміни [г] > [х] можна подати ще й таку ілюстрацію, форма прізвища *Діхтяренко*, поза всякий сумнів, походить од іменника *дігтяр* [Гр. 1 161], це прізвище виступає в одному покрайньому записі на київському друці 1733 р.: *Сие дѣялося при ктиротѣ Зѣновію Дѣхтяренку федору величку яску шапошнику герасиму роенку и всему братству року 1744 мѣсяца феврала 9* [Эварницкий 1888: I 9, с. Каменно-Потоцкое]. Явище відоме від середини XVII ст., пор. *Ва(с)ко Дюгьтяренько* [Реєстр 169 1649, Білоцерк.] та *Іва(н) Дю(х)тяре(н)ко* [Реєстр 54 1649, Чигирин.], *Щхрѣмь Дю(х)тяре(н)ко* [Реєстр 91 1649, Черкас.], але *купиць онъ дегтю за ше(ст) шаговъ* [ДНРМ 333 1755, Миргород.].

Наш говірковий матеріал засвідчує, що подібна зміна й сьогодні актуальна, пор. твердження дослідника, що для української мови „заміна [г] > [х] у слабкій позиції є типовою” [Гриценко 1990: 62], напр.: *ну ти ди|ви|ж|ч|ора / |й|зди|у на би|ках / |с|од|н|ї|уже на л|охко|в|ї*

маши́ні [Лозоватка (А)], а *кажут'* / *л'охке* ни *можна ліч'ит'* [Лозоватка (С)]. Поза всякий сумнів, прикметник є продовженням російського *легковой (автомобиль)*, пор. похідний іменник **льохкóвка** 'легковий автомобіль' [СГНН 2 266], а іменник *л'охке*, найвірогідніше, є адаптованою формою давнішого *лєкке* [ЕСУМ 3 209], пор.: **легкі** 'легені' [СГНН 2 247] / **льóхки** 'легені' [СГНН 2 266], хоча й не слід, мабуть, цілком ігнорувати можливий вплив російської мови в цій формі [Ф. II 474].

Протилежну зміну, здається, фіксує іменник **дейне́ка** 1657 р. [Гр. 1 366] ~ **дейне́га** [ЕСУМ 2 25], щоправда, ці форми більше відомі як прізвища, напр.: *ми, вряд, питали Данила Дейнеки* [Пирят. 270 1715], *сотенни(и) писа(р) Евдимъ Дейнека* [ДНРМ 308 1745, Миргород.]. Книга телефонних номерів міста Кривого Рогу фіксує п'ятнадцять прізвищ **Дейнега** проти однієї форми **Дейнека** та трьох **Дейна** [Кварт. тел. 178].

II.4. Зміна [т] > [к]

Очевидно, до середини XVIII ст. слід віднести зміну початкового приголосного [т] > [к] *мужь мой, казакъ родински(и) Артемь Закаложненко, наклавь табаку, и повезли со мною вмѣстѣ в городъ Ромень для продажи. Куда какъ приехали, то то(т) кабаць і и(с)продали* [ДНРМ 303 1744, Лубен.]. Пор. пізнішу диференціацію **табак** 'табакъ' [Гр. 4 241] та **табака** 'нюхательный табакъ' [Гр. 4 241], **каба́ка** 'нюхательный табакъ' [Б.-Н. 175 1843; Гр. 2 202]. Обстеженені тексти живого мовлення виказують перевагу форм чоловічого роду над формами жіночого, напр.: *а я сама з дітьми табак сію та с того і питаюсь* [Драгоманов 1876: 183, сл. Олексівка. Алекс. у.], *От-то чай і не гріх питъ, а табак гріх курить* [Драгоманов 1876: 12, Алекс. у.], *Тутъ и такъ беда, ажъ на тоби — чертъ ше десятину табаку посій* [Манжура 1894: 196 Новомоск. у.], *Дознались люди, що чортяка похвалив нюхарів, тай давай і собі товкти табаку, та потягувать із рїзка* [Драгоманов 1876: 13, Александровськ.] тут йдеться саме про **табаку** 'тютюн до нюхання'. У Кривому Розі побутують такі прізвищеві форми **Табака, Табачник, Табачук, Табашников** (русифікована форма українського прізвища **Табашник** за допомогою суфікса *-ов*) [Кварт. тел. 642].

Іменники **табак** та **тютюн** можемо певним чином локалізувати, напр.: *Лопухинъ гуля въ полку, (2) // Курить трубку табаку* [Новицкий 1894: 99, с. Вознесенка на Днѣпрѣ Александр. у.] та

и сталь в на(с) **тютюну** проси(т) [ДНРМ 278 1740, Миргород.], **тютюнъ** ‘курительный табакъ’ [Павловський 1818: 61], **тютюнъ** ‘табакъ (Nicotiana tabacum). По-татарски тютюнъ значить: дымъ’ [Б.-Н. 360 1843]. Ще пор.: *Иде Денис, а пип і питав: «жуди, Денис?» — «Иду в кабақ».* — *«Так грошей у тебе нема?»* [Драгоманов 1876: 161, Маріуп. у.] **кабақ** ‘1) тыква. 2) кабақ, питейный домъ’ [Гр. 2 202] та **шыно́къ** ‘кабақъ’ [Павловський 1818: 67].

Як свідчить фактичний матеріал, у досліджуваних говірках початковий приголосний [тʲ] заступає звук [кʲ] у позиції перед дальшим голосним переднього рядку, напр.: *скачай зь житнего киста бублыкъ* [Новицкий 1913: 18, с. Ольгинское Маріуп. у., 1875], *Тетерею называлось кисто изь житной муки, розведене молокомъ, або водою зь медамъ* [Эварницкий 1888 II: 18], *і аж за\м\ішиш / дес’ поб\і\жиши / шог’ / робиш а те |к\істо п\ід\іходит’* [Дозоватка (С)], **кісній**, **кісно**, **кіснотá** [СГНН 2 172], **кістечко**, **кісто** [СГНН 2 173].

Зрозуміло, що до характеристики цього явище слід також долучити й форму, що фіксує зміну навпаки **кабітейка** ‘туботейка’ [СГНН 2 135].

Принадібно вкажемо, що іменник *стирта* (позиція „з балтійських мов” [ЕСУМ 5 272]), здається, так само виказує зміну [т] > [к], пор.: *И насмикавши сѣна з(ь) сти(р)ти у одной кошулѣ да в сапогахъ, убитого сѣно(м) прикрилъ* [ДНРМ 256 1732, Переясл.], *згребли и в ски(р)ту и стогъ скидали* [ДНРМ 319 1749, Ніжен.], *паха(т)нимъ полемъ, гдѣ и сѣнокосу скиртъ болѣе какъ на десять імѣ(т)ся* [ДНРМ 334 1755, Миргород.] та **стírта** = **скирта** [Гр. 4 204]. Зміна кінцевого приголосного, зумовлена, ймовірно, сонорним приголосним, відбувалася пізніше, напр.: **скирдá** [Б.-Н. 329 1843], **скírта** ‘скирда’ [Гр. 4 134].

Показово, на наш погляд, що нині в українській мові відзначено перехід *с\кирти* > *с\тирти* [Грищенко 1990: 66].

II.5. Зміна [чн] > [шн]

Сполука приголосних -чн- у середині слова в говірках Наддніпрянщини, найвірогідніше, впродовж XVIII ст. змінилася на сполуку -шн-, напр.: **мѣрочник** [Пирят. 273 1715] > **мерошник** [Драгоманов 1876: 182, Алекс. у.], але пор. *Андрьѣй Миро(ш)ни(к)* [Реєстр 146 1649, Корсун.]; *стал держати дверей сѣнечних* [Пирят. 172 1701] > *Він взяв та під сінешний поріг і заховав* [Драгоманов 1876: 71, Алек. у.], „**синешный**“ порогъ [Манжура 1894: 188, Новомоск. у.]; *и с по(мо)чниками своими убоства чужое*

позабѣрали [Борисп. 79 1669] > *Сперить вони* [батько. — М. В.] *були у помишникахъ, коли, чули, при отаману Перевійнису* [Эварницкий 1888: II 5]. Найраніша відома нам зміна останньої форми припадає на 1670 р., пор.: *любо бы и безпомошне ся зостала* [Борисп. 82 1670], хоча Пирятинські акти зберігають сполуку *-чи-* у середині іменників ще на початку XVIII ст., наприклад, у межах однієї сторінки, тобто однієї справи, виступають форми: *ажно бѣжить Стайло и стал кричати, щоб ручницю набивал, а ухопивши шаблю, стал на порозѣ сѣнечном з шаблею; таковий квалтовник и помочники его мають бути карани* [Пирят. 173 1701]. Очевидно, активний розвиток цього явища слід датувати початком XVIII ст., напр.: *набилъ ручницю, і тая ручниця лежала два днѣ на полу ... ополѣночи, узл(в)ши рушницю, і запалилъ губьку у грубѣ* [ДНРМ 221 1730, Миргород.]; *ручникъ прос(ъ)тій малій — 1 та рушниковъ прости(х) два* [ДНРМ 340 1756, Лубен.]. Ще пор.: *До неї ходили иншиє. ... Іванъ Мѣрочникъ, котори в Скибиномъ млинѣ бувъ та А тие якоби остаю(т) виновати за ню ... да Иванъ Мѣрошни(к)* [ДНРМ 326 1752, Лубен.]. Зазначимо, що О. Павловський у своїй граматиці наводить лише форми *ручникъ* ‘утиральник’ та *ручныця* ‘ружье’ [Павловський 1818: 56] при іменникові *мырошникъ, ныця* ‘мельникъ, его жена’ [Павловський 1818: 46], а Білецький-Носенко фіксує *ручнікъ* та *рушнікъ* лише при іменникові *ручніця* [Б.-Н. 318 1843] і формах на зразок *мирóчникъ* [Б.-Н. 225 1843]. Для Кривого Рогу відзначимо функціонування прізвища *Мірошник* / *Мірошниченко* без фонетичних варіантів [Кварт. тел. 429—430].

Надзвичайно промовистою, на наш погляд, є форма *свѣшник*, засвідчена в одному тексті „Басней Харьковских” Григорія Сковороди: *а теперь ты* [алмаз. — М. В.] *подобен свѣтлицему свѣшнику, под студом сокровенному* [Ск. 116 1774]. Пор. *свічнийк* ‘підставка для свічок; [світильник; паламар; жук-світляк]’ [ЕСУМ 5 196] та русизм-псевдослов’янізм в одному написі для церкви: *«Сей подсвѣщникъ здѣланъ коштомъ козака пластуновского самуила комлика а стараніємъ священника стѣфана малишевича до храму новокодацкаго святоиколаевскаго»* [Эварницкий 1888: I 50].

Принаймні у XIX ст. для розгляданої території дисимілятивна зміна *-чи-* > *-ин-* мала, здається, послідовний і всеохопний характер, напр.: *підіть, роботники, кликніть ту табашницю!* [Драгоманов 1876: 183, сл. Олексівка. Алекс. у.]. Тут *табашниця* ‘жінка, що вирощує табак’ (*а я сама з дітьми табак сію та с того і питаюсь* [там само]),

пор. **таба́чниця** ‘жінщина, нюхаюча, приготуюча или продаюча табакъ’; **таба́шник** ‘табачник и пр.’ [Гр. 4 241] і **таба́шниця** ‘табакерка’ [СГНН 4 118]. Ще пор.: *я вплинь пустився за для того, шо ми вже народ **привишний** до сего: не первина нам Дніпро перепливати* [Драгоманов 1876: 418, с. Вознесенка, Алекс. у.], *і пройдемо **благополушно*** [Драгоманов 1876: 424, с. Ольгинское Маріуп. у.], *Отъ цыганъ якъ привъязавъ батога **за наконешныкъ** до пояса, а **нарушныкъ** у руку взявъ та якъ почавъ тоди на батигъ сино класты, якъ почавъ, та наклавъ такъ, шо и самого вже зъ-пидъ сина не вьдно* [Манжура 1894: 177, Одинковка, Новомоск. у.], *Багатство дачасне, а щастя **довишне*** [Манжура 1894: 194, Новомоск. у.]. Слід думати, вже за аналогією спостерігаємо сполуку *-ин-* на місці сполуки *-тн-*, напр.: *Протів Вилкодня я взяв і пішов на ніч з мішком до Копитана могили, а з собою набрав святощів: дарника торішнього, херувимського ладану і **страшну** (страстную) **свѣчку*** [Драгоманов 1876: 233, Маріуп. у.], *Тоди підкурять **страшною свичкою**, а потимъ найтъ на двори кисточку* [Новицкий 1913: 29, предмѣстье Александровска, 1886].

Цей процес не оминув і географічної назви: **Сагайдашне** — *мѣстность въ 2 верстахъ выше Вознесенки, при Днѣпрѣ* [Драгоманов 1876: 210], пор.: *ніхто так незна **Сагайдака**, як я, бо не один год я вмісті з ним жив у самім тім таки ліску, шо й тепер відтого зветься **Сагайдашне*** [Драгоманов 1876: 416, с. Вознесенка Алекс. у.].

Досі зібраний діалектний матеріал у селі Лозоватка дозволяє ствердити, що для нашої говірки можемо відзначити і послідовну дію давнішої зміни, і новіший вплив російської мови, напр.: *а дер|жал|и та|ки |де|вѣ|ат’ |м’і|с’я|ц’|ѣ| **на бол’нишному*** [Лозоватка (С)], тут мова йде про позику російського *больничный* (лист), проте без змін *два **кир’п’іч’них** за|води* [Лозоватка (Ф)], пор.: **кирпі́шний** ‘саманний’ [СГНН 1 167]. На регулярний характер явища для мовлення однієї бабусі вказує, найпевніше, іменник **на|л’ішники**, який розуміємо як продовження форми *налі́шник(и)* [ЕСУМ 4 33—34], напр.: *а ко|л|ис’у п’і|ч’і| все / млин’|ц’і| на сково|род’|ц’і| пе|ч’|еш / пішо|н’аники ка|зал|и / а те|пер // ц’і| кажут’ // голуб’|ц’і| // і **на|л’ішники*** [Лозоватка (С)]. Мовлення іншої бабусі характеризує форма, зумовлена, найпевніше, впливом російської мови, пор.: *зас|нала |т’|і|ки ст’|ват’ а |б’|л’|ш н’|ч’о| ни |вивчила| ото |**вулиц’н’і*** [ісіні. — М. В.] [Лозоватка (Ф)] та прислівник **по-у́дишному** ‘по-вуличному’ [СГНН 3 252].

Обстежені тексти свідчать, що на розгляданій території так само змінювалася й сполука *-чт-*, напр.: *Стали вони доїжжять до*

Савура могили, коли дивляться — що за **пришта!** в байрачку, що над шляхом, стоїть ратище, застромлене в землю, а біля ратища лежить хусточка [Драгоманов 1876: 237 с. Новотроїцьке, Маріуп. у.]. Зрозуміло, що спочатку відбулася метатеза в слові *притча* [ЕСУМ 4 584], а вже форма *прічта* змінилася на *прішта* 'історія; випадок, пригода' [Гр. 3 453; ЕСУМ 4 584].

Цю ж зміну спостерігаємо й у позиці з російської мови *почті* [Ф. III 349]: а так *б'іл'шинст'во іа / во'ди пош'ти* і ни *пйу* [Дозоватка (С)], *поштій* 'майже' [СГНН 3 257].

II.6. Втрата одного звука в сполучі приголосних

Спорадично в сполуках двох глухих приголосних відзначаємо втрату одного звука, пор.: *Места сии называются **Самокань** (т. е. **Самоткань**)* [Еварницький 1888: I 31] та напис для церкви 1757 года *козакъ куреня корьсунского Павелъ **Котантинovichъ** Сию Чашу Справиль За отпушение грѣховъ своихъ слободи омельницкой* [Еварницький 1888: I 23, с. Лиховка (старое название Омельницкая)].

Частіше спостерігаємо втрату приголосного в позичених іменниках, що мають у фонетичній позиції середини слова збіг трьох приголосних, напр.: *Довго я вже служив в козаках, аж поки **оставку** дали* [Драгоманов 1876: 419, с. Вознесенка, Алекс. у.], *по приключившейся мнѣ болѣзни службы вашему императорскому величеству несть не могу; каже я отъ оной не имѣю настоящей **оставки**, а сверстники мои и гораздо младіше службою, получа таковую, награждены отъ вашего императорскаго величества штабъ офицерскими чинами* [Еварницький 1890: 374 1787]. Можливо, тут могло вплинути і зближення з дієсловом *оставити*? Ще приклад: *Давай вона ёго улецають: «ви б, кае, в баню сходили та змились, мій батюшка **всіда** так робив»* [Драгоманов 1876: 297, Олексієвка Алекс. у.] (< рос. **всегда** [Ф. I 362]).

Під редукцію потрапляє й сонорний *Ставь **патреть** винь вынимать. // Ставь вороной называть, // Та на коника сидать* [Новицький 1894: 100, Хортиця 1882], *давай, чоловиче, позпысуемъ зъ себе **патреты**, та я твій на мысьныку поставлю* [Манжура 1894: 179, Одинковка, Новомоск. у.] та пор. стилістично забарвлений текст *сей **портретъ** снято с ктitora Якова Шыяна и поставлень здѣсь при то(м) мѣстѣ гдѣ труды его всему обществу на иконостасѣ видни. 1784 года генваря 9 дня* [Еварницький 1888: II 53]. Це втрату досліджувані тексти фіксують від кінця XVIII ст.: *Изюмская провинціальная **канцелярія** ... требуетъ* [Еварницький 1890: 336 1772] та *оная*

Азовская губернская **кацелярия** Горскому комисарскому правлению дала повелѣние [Эварницкий 1890: 368 1779].

І нині для говірок Нижньої Наддніпряниці форми з утраченим одним приголосним не рідкість **мѣсний** ‘місцевий’ [СГНН 2 280], **муштук** ‘мундштук’ [СГНН 2 297], **патрѣт** [СГНН 3 78] тощо.

Тут же зазначимо, що структура нашої говірки також уникає збігу двох голосних у середині слова, пор.: *каково от васъ **произходитиметь** исполненіе о всемъ вкошъ рапортовать* [Эварницкий 1890: 339—340 1772] та *и чтобъ тое от оногo полковныка Гараджы и команды его козакамы настоящимъ Екатерининской провинциѣ поселянамъ, то есть внутрь украинской льниѣ **происходило**, мы не уповаемъ* [Эварницкий 1890: 332—333 1772]; *Готуйте вы, славы запорожцы, // Гарматы на могыли, // Та чы не убьемъ **въ Измаилви** // А лядскои дытыны* [Новицкий 1894: 74, с. Языкова-Федоровка Екатеринос. у., 1888] а за *Дунаемъ городъ **Змайловъ*** [Эварницкий 1888: I 143]. І прозоріші приклади купленныя мной вмосковскомъ магистратѣ **съ акциона** [Эварницкий 1890: 376 1790], *ступай в Єрусалим і прийми собі **собщеніе**, бо ти скоро помреш* [Драгоманов 1876: 133, с. Солониця Лубенск. у. Полтав. губ.]. Остання форма близька структурою до записаної в Лозоватці *всѣ в цѣмъ сѣлѣ жили // **одно сѣбно** ше жили* [Лозоватка (Ф)].

III. КІНЕЦЬ СЛОВА

Для фонетичної позиції кінця слова найперше відзначимо втрату одного приголосного в сполучі двох кінцевих приголосних, напр.: *призналися так: узавши, мовить, ми, нас товариство, пойихали до Мглина Семеновою шкапою, узятою **набор** за шить коп* [Пирят. 239 1712] при збереженні кінцевого приголосного для непрямих відмінків: *много грошей по небожчику Григорѣю Бездуху всей суми дойшло рук моихъ од Грѣцка Мищенка, атамана села Малютинец, так було всей суми, що готовихъ грошей, и в кого есть **наборгу** позичинимъ способом, і за конѣ, то ис той всей суми винайшлось сѣм сот золотихъ без десяти золотихъ* [Пирят. 348 1690], *трик(ь)ротне бралъ в мене **на боргъ** по ки(л)кадесять куфовъ горѣлки* [ДНРМ 63 1713, Стародуб.], *И за ти(и) гроши, да еще и **на бо(р)гъ** ... горѣлки купили* [ДНРМ 108 1719, Лубен.]. Згодом прийменниково-іменникова сполука

лексикалізувалася, а вже прислівник відомий у досліджуваних говірках без приголосного [г], напр.: **наборь**, на віру 'въ долгъ' [Павловский 1818: 46], **набирь** 'въ долгъ; въ наборъ' [Б.-Н. 234 1843], *Продай міні набор, а гроші через неділю прийдеши і возьмеш. Продав дуринь вола* [Драгоманов 1876: 332, с. Михайловка Маріуп. у.], *кум, на прозвіще Мартиненко, купив десь, буцім то набор, воли, купив в заброді риби і почав торгувати* [Драгоманов 1876: 399, с. Ольгинское Маріуп. у.]. Цікаво вказати, що приблизно в цей же час у західних говірках української мови прислівник зберігає кінцевий приголосний [г], напр.: **на боргъ** *взяты*, **наборгъ** *дати* [Гол. 371 1851—1859], ще пор. **набір** 'у борг' [Гр. 2 463], **набор** = **набір** 'у борг' [Гр. 2 464].

Кінцева сполука **-сть** може спрощуватися до **-сь**, напр.: *Прийхав до дому, та мерці у хату до барині, тай каже: «вот я купіл штучку». Коли у кешеню, а ёго й нема: він вискочив та й заховався у базу (скотской сарай), а заміс себе зоставив в кешені таке, шо й казать гидко* [Драгоманов 1876: 356, с. Ольгинское, Маріуп. у.]. За нашими даними, втрату кінцевого приголосного [т'] слід датувати, певно, кінцем XVIII — початком XIX ст., пор.: **замісь** 'вмѣсто' [Павловский 1818: 35]. Лексикографи XIX ст. фіксують, як правило, кілька утворень, що свідчать про різне спрямування змін, що відбувалися в цьому слові, напр.: **замісто**, **замість** 'вмѣсто. Взамѣнъ'. **Замісь** тоже [Б.-Н. 145 1843], **намість** 'взамѣнъ; вмѣсто'. См. **Замісьць** [Б.-Н. 237 1843]. Ще **замісто**, **зámість**, **замісьць**, **замісь** 'вмѣсто' [Гр. 2 66]. Для говірок Нижньої Наддніпрянщини поки можемо вказати **замісто** 'замість' [СГНН 1 48], хоча саме явище редукції одного з двох кінцевих приголосних, здається, ще актуальне, пор.: **рецѣп** та **рецѣт** 'рецепт' [СГНН 4 8].

Можливо, саме втратою кінцевого приголосного [т] треба пояснити форму числівника в одному покрайньому записі: *сіе Евангеліе ... Цѣною рублей 15 изполтиною, бес серебра шедеся копеек (.) продано купцу семѣну петрову на монастырь, на протчас ярмонки* [Эварницкий 1888: I 87]?

Іншу тенденцію до усунення сполуки приголосних у кінці слова виказують, поза всякий сумнів, форми з кінцевим голосним [а / 'а], напр.: *д'їїду до розбитой | танки | гладу | ноги простаг | ну | їисти | хочиц: 'а страи | не* [Лозоватка], **басѣйня** 'обікладена цеглою і обмазана цементним розчином яма для зберігання води

(переважно дошової) [СГНН 1 67], **діска** ‘диск’ [СГНН 1 278], **кіоска** ‘кіоск’ [СГНН 2 172], **шархва** заст. ‘шарф’ [СГНН 4 228].

Форму вищого ступеня порівняння прислівника *мерцій* фіксуємо паралельно з кінцевим приголосним [й] та без нього, пор.: *А пипь тоди мерцій додалму* [Манжура 1894: 180, Новомоск. у.], *Тоди запорожци потихеньку одлизуть отъ табора та до коней; штукъ пятьдесятъ, або шестьдесятъ займутъ, мерцій повскакують на нисъ тай повтикають* [Эварницкий 1888: II 26] і *бижь мерци на берегъ и одягайсь* [Новицкий 1913: 21, Александровскъ, 1885], *Тіко шо сіла Оленка, а він й мерці у піч, заслонив заслінку, замазав тай хода з хати* [Драгоманов 1876: 354, с. Ольгинское Маріуп. у.], *Сагайдак і каже хлопцям: «біжить мерці, приженіть чайку, а я поки управлюсь тут»* [Драгоманов 1876: 418, с. Вознесенка, Алекс. у.]. Усічена форма відома й українським говіркам Вороніжчини **мирці** ‘скорей’ „в украинском говоре Воронежской обл.” [Меркулова 1976: 60].

Як думасмо, зредукована форма відображає процес занепаду кінцевого приголосного [й] після наголошеного голосного у відповідних прислівниках; проте, здається, такі форми засвічено не у XVIII ст. [Німчук 1978а: 377], а щонайпізніше під кінець XVII — початок XVIII ст., напр.: *ми потім знову начали казати: „отчинѣто тилко двери, ми й горѣлку будем пити“, а далѣ й бачим, що она отчиняти сѣней нехочеть* [Пирят. 185 1701], *а далѣй, увидѣвши кров на его ж Стецкових полах на обох, якая значне оказалась на свитѣ, питали, що би мѣла бути за кров* [Пирят. 214 1703], *а Ярема на тоє ω(т)вѣту не чини(л) далѣй* [ДНРМ 36 1709, Чернігів.], *пота(и) батка держала на кошулѣ с ко(л)ко недѣль а далѣ випрала* [ДНРМ 119 1720, Лубен.]. Ще вкажемо цікавий повтор у межах одного речення: *ста(л) пе(р)ве(и) самъ пе(р)ве допитоватися* [там само].

Територіально обидві форми, здається, чітко локалізовані, оскільки лексикографічні джерела XIX ст. подають лише форму *мерцій*, то, ясна річ, вона була поширеніша, напр.: **мерцій** ‘поскорѣй’ [Павловский 1818: 45], **мерцій** ‘скорѣй, поспѣшнѣй’. «Вертайся мерцій». Приходи опять немедля. [Біл.-Нос. 223 1843], **мерцій** ‘скорѣй, ‘поскорѣй’ [Гр. 2 419]. А усічена форма продовжує й нині функціонувати в говірках Нижньої Наддніпряниці **мерці** ‘мерцій’ [СГНН 2 280], **мірці** те саме, що **мерці** [СГНН 2 286].

Висновок

Досліджений матеріал дозволяє стверджувати, що фонетичні процеси у говірці села Лозоватки та ширше — Нижньої Наддніпрянщини є органічним продовженням відповідних фонетичних змін у говірках Наддніпрянщини (ширше — загальноукраїнських). При цьому відзначаємо ряд фонетичних змін, притаманних лише говіркам Нижньої Наддніпрянщини. Обстежений матеріал спонукає до висновку, що час постання переважної більшості розгляданих фонетичних змін припадає, як правило, на кінець XVII — початок XVIII ст.

Скорочення

д. — деревня
с. — село
сл. — слобода
х. — хутір

повіти й губернії

Алекс. у. — Олександрівський повіт Катеринославської губернії
Екатериносл. у. — Катеринославський повіт Катеринославської губернії
Змієв. у. — Змієвський повіт Слобідської губернії
Лубенск. у. — Лубенський повіт Полтавської губернії
Маріуп. у. — Маріупольський повіт Катеринославської губернії
Новомоск. у. — Новомосковський повіт Катеринославської губернії
Черк. у. — Черкаський повіт Київської губернії
Чигир. у. — Чигиринський повіт Київської губернії
Екатериносл. губ. — Катеринославська губернія
Полтав. губ. — Полтавська губернія

полки

Білоцерк. — Білоцерківський полк
Канів. — Канівський полк
Київ. — Київський полк
Корсун. — Корсунський полк
Лубен. — Лубенський полк

Миргород. — Миргородський полк
Ніжен. — Ніженський полк
Переясл. — Переяславський полк
Прилуцьк. — Прилуцький полк
Полтав. — Полтавський полк
Стародуб. — Стародубський полк
Черкас. — Черкаський полк
Чернігів. — Чернігівський полк
Чигирин. — Чигиринський полк

Список скорочень джерел

Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчука. — К.: Наук. думка, 1966. — 423 с.

Борисп. — Местечко Борисполе в XVII вѣкѣ. Акты мѣйского уряда 1612—1699 гг. — К., 1892. — 112 с.

Гол. — Матеріялы для словаря Малорусского нарѣчія, собранные в Галиции и в Сѣверовосточной Венгрии Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ, публичнымъ ординарнымъ профессоромъ русской Словесности въ цѣсарскомъ королевскомъ Львовскомъ Университетѣ // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1982. — Т. 10. — С. 351—612.

Гр. — Грінченко Б. Словарь української мови. Надрук. з видання 1907—1909 рр. фотомеханічним способом. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — Т. 1—4.

ДНРМ — Ділова і народно-розмовна мова XVII ст.: / Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. — К.: Наук. думка, 1976. — 416 с.

Драгоманов 1876 — Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. — Киев, 1876. — 436 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у семи томах. — К.: Наук. думка, 1982—2012. — Т. 1—6.

Кварт. тел. — Квартирные телефоны Кривого Рога. — Симферополь: Таврия, 1977. — 808 с.

Корзонюк — Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 62—267.

Лозоватка — діалектний матеріал, записаний у селі Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області. Великою буквою в круглих дужках позначаємо прізвище оповідача — Андреев Иван Иванович, 1942 р. н., освіта сім класів; Ковердюк Галина Сергіївна, 1938 року народження; Сидельник Ольга Іванівна, 1928 р. н., освіта чотири класи; Фурт Тетяна Михайлівна, 1935 р. н., освіта один клас.

Манжура 1894 — Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, зап. И. И. Манжурою в Екатеринослав. губ. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1894. — Т. 6. — Выпуск II. — С. 161—197.

Новицкий 1894 — Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874—1899 гг. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1894. — Т. 6. — Выпуск II. — С. 49—160.

Новицкий 1913 — Новицкий Я. П. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщинѣ. — Екатеринослав, 1913. — 42 с.

Павловский 1818 — Грамматика малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочинѣніями. Сочин. Ал. Павловскій. — Санктпетербург, 1818. — 114 с.

Павловский 1826 — Бучко Д. Г. „Словарь малороссійскаго нарѣчія” О. Павловського / З історії української мови: До 150-річчя „Граматики” О. Павловського. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 91—115.

Піск. — Піскунов Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівцян Російської і Австро-Венгерської царії. — К., 1882. — 304, V с.

Пирят. 1683—1740. Книги третье мѣские Ператинские // Стороженки. Фамильный архив. Том 6. — К., 1908. — С. 1—387.

Реєстр — Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. Підгот. до друку Тодійчук О. В., Страшко В. В., Осташ Р. І., Майборода Р. В. — К.: Наук. думка, 1995. — 590 с.

Рудницький — An etymological dictionary of the ukrainian language by Jaroslav B. Rudnycky. — Winnipeg, Vol. I. — 1962—1972. Vol. II. — 1982.

Ск. — Григорій Сковорода. Повне зібрання творів у двох томах. — К.: Наук. думка, 1973. — Т. 1. — 532 с.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. — К.: Наук. думка, 1970—1980. — Т. I—XI.

СУМ XVI — п. п. XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1994—2005. — Вип. 1—12.

Эварницкий 1888 — Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — С-Пб, 1888. — Т. 1—2.

Эварницкий 1890 — Эварницкий Д. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1890. Приложение. — С. 324—367 (1732—1797).

СГНН — Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці. — Запоріжжя, 1992. — Т. 1—4.

Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М.: Прогресс, 1986—1987. Т. 1—4.

Література

Гриценко 1990: Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. — К.: Наукова думка, 1990. — 272 с.

Меркулова 1976: Меркулова В. А. Украинские этимологии. II (*мерций, регнути, прятати, смотолока, гободуця*) // Этимология. 1974. — М.: Наука, 1976. — С. 60—75.

Німчук 1978а: Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 342—412.

Німчук 1978б: Німчук В. В. Прийменник // Історія української мови. Морфологія. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 413—448.

Унбегаун 1989: Унбегаун Б. Русские фамилии. — М.: „Прогресс”, 1989. — 442 с.

Шевельов 2002: Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. — Харків 2002. — 1054 с.

Shevelov 1991: Shevelov George. ВЕРЕМІЯ: З історії українсько-білоруських мовних зв'язків // Shevelov George Y. In and around Kiev. — Heidelberg: Winter, 1991. — С. 243—250.

Summary

Mykola Verbovyi. **An attempt of historical description of the phonetical processes in the dialects by lower reaches of the Dniepro**

The article deals with an attempt to describe and generalize the historical phonetical processes of dialects by lower reaches of the Dniepro (and widely the whole Ukrainian region of the Dniepro). Materials of research are the written texts of the 18—19 centuries mainly of business style and the texts of folklore. The authors identify the beginnings of main phonetical peculiarities wich takes place in the dialects of the lower reaches of the Dniepro. The analyzed material make it possible to determine the time of beginnings of permanent phonetical development in the 17—18 centuries.

Key words: subdialect, phonetic change, phonetical process, phonetical peculiarities of a subdialect.

Кривий Різ

Стаття надійшла до редакції 23.09.2012